

YEVROPA INSON HUQUQLARI MEXANIZMI SUN'IY INTELLEKT VA MIGRATSIYA INQIROZI QARSHISIDA

Yo'ldosheva Madinabonu Olloyor qizi

Toshkent davlat yuridik universiteti 3-bosqich talabasi

Elektron pochta: marjonakoh97@icloud.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20287091>

ARTICLE INFO

Qabul qilindi: 1-may 2026 yil
Ma'qullandi: 5-may 2026 yil
Nashr qilindi: 19-may 2026 yil

KEY WORDS

Yevropa inson huquqlari Konvensiyasi, Yevropa Inson huquqlari Sudi, yashovchan hujjat doktrinasi, subsidiarlik tamoyili, proporsionallik, migratsiya inqirozi, sun'iy intellekt, inson huquqlari.

ABSTRACT

So'nggi asrda inson huquqlarining xalqaro miqyosda tan olinishi va ularni himoya qilish bo'yicha Yevropa qit'asida yaratilgan mexanizmlar bugungi kunda global miqyosda ilg'or model sifatida baholanmoqda. Ushbu ilmiy maqolada Yevropa inson huquqlarini himoya qilish mexanizmi, xususan, Yevropa inson huquqlari Konvensiyasi va Yevropa Inson huquqlari Sudining (YIHS) faoliyati chuqur tahlil qilinadi. Tadqiqot doirasida mazkur tizimning nazariy asoslari, uning "yashovchan hujjat" (living instrument) doktrinasi doirasidagi amaliy samaradorligi hamda sun'iy intellekt va migratsiya kabi zamonaviy muammolarga huquqiy munosabati yoritilgan. Natijalar shuni ko'rsatadiki, bu mexanizm nafaqat Yevropa davlatlari, balki boshqa mintaqalar uchun ham namuna bo'lib xizmat qiladi.

KIRISH

So'nggi asrda inson huquqlarining xalqaro miqyosda tan olinishi, ularni himoya qilish va buzilish holatlariga qarshi kurashish bo'yicha tizimli yondashuvlar rivojlandi. Xususan, Yevropa qit'asida bu yo'nalishda yaratilgan mexanizmlar bugungi kunda global miqyosda ilg'or model sifatida baholanmoqda. XX asrning ikkinchi yarmi insoniyat tarixida chuqur siljishlar davri bo'lib, bu jarayonda Yevropa davlatlari inson huquqlarini xalqaro darajada kafolatlashga qaratilgan sa'y-harakatlarni institutlashtirishga kirishdilar. Ana shunday sa'y-harakatlar natijasida 1950-yilda qabul qilingan Yevropa inson huquqlari va asosiy erkinliklarini himoya qilish to'g'risidagi Konvensiya (keyingi o'rinda - YIHK yoki Konvensiya) va uning negizida tashkil etilgan Yevropa Inson huquqlari Sudi (YIHS) bu borada markaziy rolni egallaydi.

Yevropa mexanizmi deganda, nafaqat mazkur Konvensiya va Sud, balki inson huquqlariga oid qo'shimcha protokollar, Yevropa Kengashi qarorlari, ijro mexanizmlari, milliy sudlar bilan o'zaro aloqalar hamda ijro tizimidagi institutsional yechimlar tushuniladi. Bu mexanizmning o'ziga xosligi shundaki, u har bir a'zo-davlat fuqarosiga nafaqat ichki, balki xalqaro sudga, ya'ni bevosita YIHSga murojaat qilish huquqini beradi. Bu esa huquqiy himoyaning universal emas, balki bevosita shaxsga yo'naltirilgan bo'lishini anglatadi va xalqaro darajada boshqa bunday amaliyot mavjud emas. Bugungi global dunyoda inson huquqlarining ta'minlanish

darajasi davlatlar rivojlanishining asosiy mezonlaridan biri hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan, Yevropa mexanizmi nafaqat yevropaliklar, balki butun dunyo davlatlari, xususan, Markaziy Osiyo va O'zbekiston uchun ham o'rnak bo'lishi mumkin bo'lgan murakkab, biroq mukammal huquqiy tizim sifatida namoyon bo'lmoqda. Bu mexanizm fuqarolarning huquqiy madaniyatini oshirish, davlat idoralari ustidan jamoatchilik nazoratini kuchaytirish va konstitutsiyaviy qadriyatlarni mustahkamlashga xizmat qiladi.

Mazkur tadqiqot ishimiz doirasida Yevropa inson huquqlarini himoya qilish mexanizmini chuqur tahlil qilamiz. Xususan, Konvensiya moddolari, YIHS faoliyatining institutsional asoslari, ish yuritish tartiblari, sud amaliyoti va ijro mexanizmlari yoritiladi. Shuningdek, so'nggi yillarda yuzaga kelayotgan dolzarb muammolar — migrantlar huquqlari, sun'iy intellektning huquqiy oqibatlari, maxfiylik va senzura kabi masalalar alohida e'tiborga olinadi. Maqolaning asosiy maqsadi Yevropa inson huquqlari mexanizmining nafaqat nazariy asoslarini, balki uning real amaliy samaradorligini va boshqa mintaqaviy tizimlardan farqini aniqlashdan iborat.

MATERIALLAR VA METODLAR

Tadqiqotda Yevropa inson huquqlari mexanizmining ahamiyati va o'ziga xos jihatlarini tahlil qilish uchun turli xalqaro hujjatlar, statistik ma'lumotlar hamda rasmiy manbalardan foydalanildi. Asosiy manbalar sifatida Yevropa inson huquqlari Konvensiyasi va uning qo'shimcha protokollari tanlandi, chunki ushbu hujjatlar Yevropa tizimining bazasini ta'minlaydi. Shuningdek, YIHS qarorlari va sud amaliyoti chuqur o'rganildi, zero sudning talqin metodologiyasi inson huquqlari sohasidagi yondashuvlarni tushunishda muhimdir.

Qo'shimcha materiallar sifatida ilmiy maqolalar, monografiyalar, Yevropa Kengashining inson huquqlari bo'yicha monitoring mexanizmlari hisobotlari tahlilga tortildi. Oxirgi yillarda ro'y bergan yangiliklar, masalan, Buyuk Britaniyaning Konvensiyaga munosabati, Fransiya Tashqi ishlar vazirligining hujjatlari va turli institutlar tahlillari materiallar qatoridan joy oldi.

Metodologik yondashuvlarga keladigan bo'lsak, tadqiqotimiz huquqiy tahlil, taqqoslash, amaliy tahlil va statistik tahlil usullariga tayanadi. Huquqiy tahlil yordamida Konvensiya moddalarini talqin qilish o'rganildi. Taqqoslash usuli orqali Yevropa tizimi boshqa mintaqaviy tizimlar (Afrika, Amerika) bilan solishtirilib, uning noyob xususiyatlari aniqlandi. Amaliy tahlil orqali muayyan YIHS qarorlarining davlatlar uchun qanday oqibatlar keltirib chiqargani ko'rib chiqilgan bo'lsa, statistik tahlil vositasida Sudga yuborilgan shikoyatlar soni va chiqarilgan qarorlar o'rganilib, tizimning samaradorligiga baho berildi.

ILMIY-NAZARIY QISM

Yevropa inson huquqlari mexanizmi o'z mohiyatiga ko'ra asosan liberal huquq nazariyasi, tabiiy huquqlar g'oyasi va ijtimoiy shartnoma nazariyasiga tayanadi. Ushbu nazariyalar inson huquqlarining ajralmasligini, ularning davlat tomonidan tan olinishi va himoya qilinishi shartligini ta'kidlaydi. Konvensiya bu tamoyillarni mustahkamlab, huquqlarni xalqaro darajada kafolatlashga xizmat qiladi. Olim H. Yunusov o'z asarida ta'kidlaganidek, inson huquqlari qadriyat sifatida ilk bor yunon-rim davlatchiligi asoslarida paydo bo'lgan va Rim fuqaroligi doirasida huquqiy maqom sifatida tasdiqlangan [1]. Bu yondashuv keyinchalik John Locke va Jean-Jacques Rousseau kabi mutafakkirlar tomonidan rivojlantirilib, inson huquqlari "tug'ma" va "ajralmas" deb e'lon qilindi. Yevropa Konvensiyasi aynan mana shu g'oyalarga asoslangan bo'lib, inson huquqlari davlat tomonidan tuhfa qilinmaydi, balki davlat ularni tan olishi va himoya qilishi lozim bo'lgan huquqlar sifatida baholanadi.

1949-yilda tashkil etilgan Yevropa Kengashi ushbu tizimning institutsional poydevorini yaratdi. 1950-yilda Konvensiya qabul qilinib, amaliyotga joriy etilgach, asosiy siyosiy va fuqarolik huquqlari qat'iy huquqiy norma sifatida belgilandi. Mazkur Konvensiyaning boshqa xalqaro hujjatlardan asosiy ustunligi shundaki, u oddiy deklaratsiyaviy hujjat emas, balki YIHS kabi bevosita huquq buzilishlariga javob beruvchi maxsus va qat'iy ijro mexanizmiga ega tizimdir [2]. Tadqiqotchi O. Xaustova ta'kidlaganidek, Yevropa tizimi davlatlar suverenitetiga ma'lum cheklov kiritib, ularni xalqaro mas'uliyat ostiga oladi va shaxsni xalqaro huquqiy subyekt sifatida tan oladi [3].

Yevropa inson huquqlari Konvensiyasi o'z amaliyotida uchta asosiy tamoyilga tayanadi: "Subsidiarlik", "Proporsionallik" va "Yashovchan hujjat". Subsidiarlik tamoyiliga ko'ra, inson huquqlarini birinchi navbatda milliy sudlar himoya qilishi lozim; xalqaro sudga esa faqat barcha ichki huquqiy vositalar tugagach murojaat qilish mumkin. Proporsionallik tamoyili davlat o'z fuqarolarining huquqlarini cheklashga majbur bo'lganda (masalan, xavfsizlikni ta'minlash maqsadida), mutanosib va adolatli muvozanatni saqlashi shartligini anglatadi. "Yashovchan hujjat" (Living instrument) doktrinasi esa Konvensiya moddalarini qotib qolgan tushunchalar emas, balki zamonaviy ijtimoiy-siyosiy holatlarga mos holda talqin qilinishini nazarda tutadi. Bu doktrina 1978-yildagi mashhur *Tyrer v. United Kingdom* ishi doirasida rasman shakllantirilgan.

Yevropa Inson huquqlari Sudi mazkur Konvensiyaning ijro etilishini ta'minlovchi markaziy organdir. Uning butun dunyo miqyosida noyobligini ta'minlovchi jihatlaridan biri shaxslarning Sudga bevosita, o'z davlatiga qarshi shikoyat kiritish huquqiga egaligidir. Sud o'z qarorlarini teleologik (maqsadga yo'naltirilgan), sistematik va grammatik talqin usullari yordamida qabul qiladi.

MUHOKAMA

YIHS faoliyati faqatgina matnni tahlil qilish bilan cheklanmaydi, u ilg'or metodologiya yordamida inson huquqlari standartlarini doimiy ravishda boyitib boradi. Sud inson huquqlari buzilishini aniqlashda "margin of appreciation" (baholash erkinligi) konsepsiyasidan keng foydalanadi. Bu tamoyil davlatlarga ma'lum darajada erkinlik beradi, biroq ularning harakati ustidan Sudning doimiy xalqaro nazoratini saqlab qoladi. Misol uchun, *Barfod v. Denmark* ishida davlatning qonuniy bahosi va shaxsiy huquqlar o'rtasidagi aynan shu muvozanat chuqur tahlil qilingan [4].

Tizimning shaxsga yo'naltirilganlik tabiati fuqarolarga o'z hukumatlarini xalqaro miqyosda javobgarlikka tortish imkonini beradi. Masalan, *Dudgeon v. United Kingdom* (1981) ishi insonning xususiy hayotga bo'lgan huquqlarini (8-modda) himoya qilish borasida muhim pretsedent yaratib, xususiy hayot daxlsizligi real amaliyotda qanday ishlashini namoyish etdi. Bundan tashqari, adolatli sudlov huquqi kafolatlangan Konvensiyaning 6-moddasi bo'yicha har yili minglab arizalar kelib tushishi, ushbu xalqaro mexanizmdan xalq qanchalik faol foydalanayotganini ko'rsatadi.

Bugungi kunda inson huquqlari bilan bog'liq yangi shakldagi tahdidlar yuzaga kelmoqda. Xususan, migratsiya inqirozi, onlayn senzura hamda sun'iy intellekt (AI) texnologiyalarining ta'siri Sud ko'rib chiqayotgan ishlarning asosiy qismini tashkil etadi. *M.S.S. v. Belgium and Greece* (2011) ishida YIHS migrantlarning Gretsiyadagi yashash sharoitlari Konvensiyaning 3-moddasiga (qiynoqqa solinmaslik huquqi) zid ekanligini e'tirof etdi va davlatlardan migratsiya siyosatida inson huquqlariga qat'iy rioya etishni talab qildi [5]. Shuningdek, sobiq prezident Robert Spano sun'iy intellekt orqali shaxsiy ma'lumotlarni yig'ish, yuzni tanish

algoritmilari va masofaviy kuzatuvlar inson huquqlari uchun misli ko'rilmagan "axloqiy va huquqiy muvozanat" muammolarini keltirib chiqarayotganligidan ogohlantirgan edi [6].

Shu bilan birga, ba'zi Sharqiy Yevropa davlatlarida, jumladan, Polsha va Vengriyada sud tizimi mustaqilligiga putur yetkazilishi va siyosiy senzura kabi holatlar Yevropa Komissiyasi hamda YIHS e'tibor markazida bo'lib turibdi. Qabul qilinayotgan xalqaro qarorlar milliy huquq tizimlariga bevosita ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Fransiya, Germaniya kabi davlatlar YIHS pretsedentlariga asoslanib o'z qonunchiliklarini takomillashtirgan. Xususan, Sud qarorlari asosida Norvegiya o'zining bolalar himoyasi qonunchiligini yangilashga majbur bo'lgan.

Ko'rsatkichlar	2022	2023	2024*
Sud organlariga taqsimlangan arizalar	131	85	54
Hukumatga ma'lum qilingan	3	1	7
Hal qilingan arizalar:	125	105	47
- Qabul qilib bo'lmaydigan deb topilgan yoki o'chirilgan (Yakka sudya)	117	75	31
- Qabul qilib bo'lmaydigan deb topilgan yoki o'chirilgan (Qo'mita)	3	21	16
- Qabul qilib bo'lmaydigan deb topilgan yoki o'chirilgan (Palata)	0	0	0
- Hukm orqali hal qilingan	5	9	0

*Izoh: 2024-yil ko'rsatkichlari faqat yanvar-iyul oylarini o'z ichiga oladi.

Sud tuzilmasi bo'yicha	Soni
Yakka sudya	44
Qo'mita (3 sudya)	8
Palata (7 sudya)	7
Katta Palata (17 sudya)	0

Sud tuzilmasi bo'yicha	Soni
Jami kutilayotgan arizalar:	59

Sud faoliyatidagi eng jiddiy masalalardan biri bu – chiqarilgan qarorlarning ijrosidir. 2024-yil ma'lumotlariga ko'ra, garchi 36,800 dan ortiq ariza ko'rib chiqilgan bo'lsa-da, yil yakunida yana 60,350 ta ariza ko'rib chiqilishini kutyapti. Ba'zi davlatlarda qarorlarni to'liq ijro etishda hanuzqacha qiyinchiliklar kuzatilmoqda.

Davlatlar	Arizalar soni	Foizda (%)
Turkiya	21 600	35.8%
Rossiya	8 150	13.5%
Ukraina	7 700	12.7%
Ruminiya	3 450	5.7%
Gretsiya	2 500	4.1%
Italiya	2 350	3.9%
Polsha	1 450	2.4%
Ozarbayjon	1 350	2.2%
Moldova Res.	1 150	1.9%
Sloveniya	1 050	1.7%
Qolgan davlatlar	9 600	15.9%

Yuqoridagi jadvaldan ko'rish mumkinki, Turkiya, Rossiya, Ukraina kabi davlatlarda inson huquqlari bilan bog'liq muammolar eng ko'p qayd etilmoqda.

Texnologik rivojlanish, xususan, Yevropa Parlamentining 2025-yil bahorida AI va uning xavflariga qaratilgan rezolyutsiyasi, mazkur muammolarning huquqiy va demokratik jarayonlarga qanchalik daxldorligini isbotlaydi. Buyuk Britaniyada siyosiy maydonda Konvensiyadan chiqish bo'yicha (Brexit doirasida) olib borilayotgan bahslar yoki 2025-yilda Polshada boshpana so'rash huquqining vaqtinchalik to'xtatilishi kabi siyosiy jarayonlar mexanizmning zaif nuqtalarini ko'rsatmoqda.

NATIJA

Olib borilgan ilmiy tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, Yevropa inson huquqlari tizimi bugungi kunda dunyo miqyosida eng samarali, serqirra va keng qamrovli mintaqaviy huquqiy himoya vositasi sifatida tan olingan. YIK o'zining "yashovchan hujjat" ekanligini doimiy ravishda namoyish etib kelmoqda. Amerika (ACHR) va Afrika (ACHPR) inson huquqlari sudlaridan farqli o'laroq, Yevropa modeli eng kuchli institutsionallashtirishga erishgan bo'lib, fuqarolarga bevosita murojaat qilish huquqini taqdim etishi uning asosiy ustunligi hisoblanadi.

Big Brother Watch v. UK pretsedenti kabi ishlarda Sud sun'iy intellekt va ommaviy kuzatuv tizimlarining inson erkinliklariga solayotgan tahlidini aniq belgilab, axborot asrida yangi huquqiy yondashuvlarni tasdiqladi. Shunga qaramasdan, Polsha, Turkiya kabi mamlakatlarda Sud qarorlarining e'tiborsiz qoldirilishi holatlari mexanizmning ijro qismi haligacha takomillashtirishga muhtojligini ko'rsatadi. Xususan, Polsha Konstitutsion sudining YIHS qarorlarini ichki qonunchilikka zid deb baholashi normativ ustuvorlikka putur yetkazadi.

Shu bilan birga, Yevropa inson huquqlari tizimi xalqaro miqyosda jiddiy eksport modeliga aylanganini e'tirof etish zarur. Lotin Amerikasi va Janubiy Osiyo mamlakatlari, shuningdek, Gruziya, Armaniston va Ukraina o'z qonunchiligini YIK normalariga moslashtirishga urinmoqda. Hatto AQSH Oliy Sudi ham ayrim muhim ishlarda YIHS tajribasiga murojaat qilmoqda.

XULOSA

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, "Huquq – bu inson erkinligining chegarasi emas, balki uni kafolatlovchi ramzdir". Yevropa inson huquqlari mexanizmi shunchaki xalqaro institut emas, balki qadr-qimmat, erkinlik, adolat va qonun ustuvorligiga tayanuvchi yuksak g'oyadir. Tadqiqot xulosalariga ko'ra:

1. **"Living instrument" (Yashovchan hujjat) doktrinasi o'zini to'la oqladi.** Har bir shaxs o'z hukumatidan mustaqil ravishda xalqaro sudga murojaat eta olishi insonning xalqaro huquq obyekti emas, to'laqonli subyekti ekanligini amalda isbotladi.
2. **Zamonaviy chaqiriqlarga tezkor reaksiya.** Sun'iy intellekt, onlayn senzura, maxfiylik huquqi va migratsiya muammolariga nisbatan Konvensiya doirasida qat'iy munosabat shakllantirildi.
3. **Fuqarolik jamiyati va milliy ombudsmanlar integratsiyasi.** Tizim samaradorligi faqat yagona xalqaro sud bilan emas, balki milliy sudlar va inson huquqlari bo'yicha komissarlar (ombudsmanlar) orqali ichki mexanizmlarni kuchaytirish orqali ta'minlanmoqda.

Tizimni yanada takomillashtirish maqsadida quyidagilarni taklif qilamiz:

- **Ijro mexanizmini kuchaytirish:** YIHS qarorlarini qasddan bajarmayotgan davlatlarga nisbatan qat'iy moliyaviy va diplomatik sanksiyalar mexanizmini kiritish.

- **Texnologik protokollar qabul qilish:** Zamonaviy tahdidlarni inobatga olgan holda, Konvensiyaga "Sun'iy intellekt va raqamli himoya to'g'risida"gi yangi fakultativ protokol qo'shish.
- **Milliy sud tizimlari uchun malaka oshirish:** Xalqaro pretsedentlarni milliy darajada to'g'ri tatbiq etish uchun sudyalari va yuristlar doimiy maxsus treninglarga jalb etilishi lozim.

Yevropa inson huquqlari Konvensiyasi qotib qolgan yuridik hujjat emas, u har bir avlodning hayotiy ehtiyojlariga qayta tatbiq etiladigan universal qadriyat manbaidir. Xalqaro hamkorlik, siyosiy iroda va fuqarolik jamiyatining o'zaro ishtirokigina bu tizimning XXI asrda ham o'z ahamiyatini va ta'sirchanligini yo'qotmasligiga kafolat bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Haydarali Yunusov. Yevropa Ittifoqi huquqi (Yevropa Ittifoqi va hamjamiyatlari huquqi). Toshkent, 2007. (Haydarali Yunusov. European Union Law (Law of the European Union and Communities). Tashkent, 2007).
2. Xaustova M.G. Ukrainaning huquqiy tizimida Yevropa huquqiy standartlarini implementatsiya qilish. (Khaustova M.G. Implementation of European legal standards in the legal system of Ukraine).
3. Yevropa Kengashi Podgoritsa Ofisi bayonoti (15-protokol kuchga kirishi haqida). (Council of Europe Programme Office in Podgorica). [Elektron resurs]. Kirish rejimi: <https://www.coe.int/en/web/podgorica/> (Murojaat vaqti: 21.03.2025).
4. HUDOC European Court of Human Rights bazasi (Barfod v. Denmark). [Elektron resurs]. Kirish rejimi: <https://hudoc.echr.coe.int/rus> (Murojaat vaqti: 26.03.2025).
5. Yevropa inson huquqlari sudi qarori, M.S.S. v. Belgium and Greece. (Judgment Strasbourg 21 January 2011). [Elektron resurs]. Kirish rejimi: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-103050> (Murojaat vaqti: 07.04.2025).
6. YIHS sobiq prezidenti Robert Spano nutqi. (Speech of the Former President of ECHR Robert Spano). [Elektron resurs]. Kirish rejimi: <https://www.echr.coe.int/former-president-spano> (Murojaat vaqti: 30.03.2025).
7. Yevropa inson huquqlari sudining 2024 yillik hisoboti. (Annual Report. European Court of Human Rights 2024). [Elektron resurs]. Kirish rejimi: <https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/annual-report-2024-eng> (Murojaat vaqti: 30.03.2025).
8. Yevropa Parlamenti tadqiqoti. Mintaqaviy inson huquqlari mexanizmlarining o'rni. (The role of regional human rights mechanisms). [Elektron resurs]. Kirish rejimi: <https://www.europarl.europa.eu/RegData/> (Murojaat vaqti: 07.04.2025)